

Пуха Н. С., ст. IV курсу педагогічного факультету; науковий керівник – Сойко І. М., к.пед.н., доцент (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИВАЛЬНИХ ЗАСОБІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

***Анотація.** У статті розкрито особливості розвивальних засобів на уроках підвищуються внаслідок використання на уроці проблемного викладу навчального матеріалу, частково-пошукового і дослідницького методів навчання. Доведено, що розвивальне навчання на уроках сприяє розвитку розумових здібностей, мисленню, дає змогу виховувати дитину, здатну робити свідомий і відповідальний вибір життєвого шляху, мати самостійне творче мислення.*

***Ключові слова:** молодші школярі, початкова школа, уроки української мови, розвиваюче навчання.*

***Abstract.** The article reveals the features of developmental tools in Ukrainian language lessons in primary school. The effectiveness of developmental learning increases due to the use in the lesson of problem-based teaching material, partial search and research teaching methods. Developmental learning in lessons promotes the development of mental abilities, thinking, allows you to raise a child who is able to make conscious and responsible choices in life, to have independent creative thinking.*

***Key words:** junior schoolchildren, primary school, Ukrainian language lessons, developmental education.*

Сучасне суспільство вимагає виховання самостійних, ініціативних, відповідальних громадян, здатних ефективно взаємодіяти у виконанні соціальних, виробничих і економічних завдань. Виконання цих завдань потребує розвитку особистісних якостей і творчих здібностей людини, умінь самостійно здобувати нові знання та розв'язувати проблеми, орієнтуватися в житті суспільства. У системі розвивального навчання в початковій школі урок української мови повинен займати одне з чисельних місць, тому що його потенційні можливості дозволяють розвивати в учнів пам'ять, образне мислення, абстрактне мислення та мовлення, зокрема здатність до систематизації, аналізу і синтезу, логіки тощо. Не зважаючи на це, практика свідчить, що вчителі не завжди дотримуються ідеї розвивального навчання в професійній діяльності.

Проблему особливості розвивальних засобів на уроках української мови в початкових класах вивчали чимало українських та зарубіжних педагогів-практиків, серед них слід виділити О. М. Біляєва, Л. О. Варзацьку, Ю. А. Конаржевського, О. І. Пометун, О. Я. Савченко, В. О. Сластьоніна та ін.

Мета статті полягає у дослідженні та теоретичному обґрунтуванні особливостей розвивальних засобів на уроках української мови в початкових класах.

Завдання статті – проаналізувати літературу та дослідити особливості розвивальних засобів на уроках української мови в початкових класах.

Сучасне розуміння ідей розвивального навчання підготовлене довготривалими пошуками світової педагогічної думки таких засобів навчання, які найбільшою мірою сприяють розвитку пізнавальних здібностей і особливостей дитини загалом.

Термін «розвивальне навчання» належить швейцарському педагогу Йоганну Песталоцці (1746–1827), одному із засновників дидактики початкового навчання. Цю ідею К. Д. Ушинський назвав «великим відкриттям Песталоцці» і всіляко розвивав її у своїх роботах, особливо у фундаментальній праці «Людина як предмет виховання» [1].

Головні завдання початкового етапу навчання української мови є: вироблення в учнів мотивації навчання рідної мови; формування комунікативних умінь; гармонійний розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності – слухання, говоріння, читання і письма; ознайомлення з найважливішими функціональними складовими мовної системи за принципом «від загального до часткового»; загальний розвиток особистості – інтелектуальний, моральний, вольовий.

Навчання української мови ефективне, якщо на кожному уроці засвоюються мовні і мовленнєві знання, формуються навчально-мовні, правописні та комунікативні вміння і навички, розширюється читацький рівень школярів (бо дитина, яка більше читає, краще говорить і пише), збагачується їхній мовний запас, відбувається оволодіння мовною нормою, здійснюється усвідомлення неповторності мовної особистості. Учні одержують зразки комунікативно досконалої мови й навчаються доцільно й правильно використовувати засоби мови для побудови власних висловлювань, а також набувають найрізноманітніших загально-предметних умінь.

Відбір дидактичного матеріалу та різні види роботи з ним мають допомогти дітям усвідомити мову, як матеріал передачі думки і змісту, відчути красу слова, виховати потребу в творчості, прагнення до точності, виразності, образності власного мовлення, намагання додержуватися норм у використанні мовних одиниць різних рівнів мовної системи, бажання навчитись майстерно оперувати мовою.

Навчальні цілі уроку мови передбачають формування в учнів певних мовних знань (понять, уявлень, правил), умінь пояснювати і застосовувати

ці знання, формування мовленнєвих умінь, розширення досвіду мовленнєво-творчої діяльності школярів.

Орієнтиром у формуванні навчальних цілей уроку є визначені в програмі з української мови державні вимоги до рівня засвоєння змісту мовної і мовленнєвої лінії. Слід також брати до уваги, яке місце займає урок у системі уроків, присвячених вивченню теми чи розділу. Це показник того, на якому рівні учні мають засвоїти програмовий матеріал на конкретному уроці: одержати уявлення про мовні одиниці чи знати їх істотні ознаки, розпізнавати мовні одиниці або явища чи застосовувати правила їх уживання, використовувати мовні знання й уміння на репродуктивному чи творчому рівнях.

Розвивальні цілі передбачають роботу над розвитком мислення учнів (формуванням умінь аналізувати, порівнювати, встановлювати і пояснювати причинно-наслідкові зв'язки, робити висновки, узагальнювати, доводити тощо); розвитком самостійності у навчанні (формуванням умінь працювати за зразком, виконувати завдання з коментуванням своїх дій, самостійно застосовувати правило, здійснювати самоперевірку); розвитком умінь застосовувати знання в нових ситуаціях, співпрацювати з іншими учасниками освітнього процесу тощо.

Основними завданнями початкового курсу української мови є:

- 1) формування в учнів мотивації вивчення української мови;
- 2) гармонійний розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності – слухання, говоріння, читання і письма;
- 3) формування комунікативних умінь;
- 4) опанування найважливіших функціональних складових мовної системи;
- 5) соціально-культурний розвиток особистості;
- 6) формування вміння вчитися [2].

Реалізація зазначеного змісту потребує оновлення навчально-методичного забезпечення освітнього процесу, тобто створення нових підручників, посібників, дидактичного матеріалу, мультимедійних засобів тощо. Оновлення навчально-методичного забезпечення необхідно здійснювати виходячи із функцій, які покликані виконувати навчальні засоби.

Для виконання інформаційної функції навчальні засоби з української мови повинні містити передбачений навчальною програмою мовний матеріал, призначений для реалізації мовної змістової лінії, а також завдання, які передбачають розвиток чотирьох видів мовленнєвої діяльності – аудіювання, говоріння, читання і письма (забезпечення мовленнєвої змістової лінії).

Для реалізації однієї із головних умов навчально-виховного процесу – мотивації до навчання, необхідно на уроці української мови використовувати такі засоби:

- цікавий текстовий матеріал;
- ілюстрації;

- дидактичні ігри;
- вправи, що передбачають цікавий для учнів процес виконання;
- завдання, що спонукають до пошуку значущих для учня результатів тощо [3].

Для реалізації розвивальної функції у сучасних навчальних засобах має бути система завдань, спрямованих на розвиток пізнавальних здібностей учнів, а саме, на оволодіння мисленнєвими операціями (аналіз, порівняння, узагальнення, доведення тощо), а також на формування здатності застосовувати набуті знання, способи дій, досвід у нових нестандартних ситуаціях. Крім того, компетентісно орієнтовані навчальні засоби повинні готувати дітей до самонавчання. З цією метою, в них мають бути алгоритми міркувань, пам'ятки, схеми, таблиці, зразки виконання завдань і та ін.

Необхідно, щоб навчальні засоби містили:

- цілісну систему завдань і вправ, доступних для учнів певної вікової категорії;
- диференційований матеріал з урахуванням рівнів розвитку дітей;
- раціональне співвідношення вправ для тренування і творчого використання;
- завдання, що передбачають роботу як у парі, так і в групі, а також фронтальну та індивідуальну;
- завдання на вільний вибір тощо.

Важливим напрямом реалізації компетентісного підходу в навчанні української мови є добір ефективних методів, прийомів навчання і форм організації навчальної діяльності. Метод навчання – це спосіб взаємної діяльності учителя й учнів, спрямований на розв'язання навчально-виховних завдань. Компетентісно орієнтоване навчання української мови вимагає застосування методів, які передбачають активну діяльність учнів, до таких належать такі:

- продуктивні (вивчений мовний матеріал застосовується в мовленнєвій практиці);
- евристичні або частково-пошукові (окремі елементи нових знань учень знаходить завдяки розв'язанню пізнавальних завдань);
- проблемні (учень усвідомлює проблему і знаходить шляхи її вирішення);
- інтерактивні (активна взаємодія всіх учнів, під час якої кожний школяр осмислює свою діяльність, відчуває свою успішність) [4].

Остання група методів чи не найбільше відповідає вимогам компетентісно орієнтованого навчання, оскільки організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, які сприяють формуванню навичок і вмінь, виробленню цінностей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії.

Інтерактивні методи сприяють розвитку здібностей кожної особистості, дають можливість кожній дитині продемонструвати свої навчальні досягнення в конкретних ситуаціях, порівнювати свій рівень розвитку з іншими учасниками освітнього процесу.

Однак використання інтерактивних методів у початковій школі потребує від учителя ретельного попереднього їх аналізу на предмет доступності й доцільності застосування в початкових класах, а також прогнозування результатів. Враховувати при цьому потрібно той чинник, що використання інтерактивних методів потребує від учнів певної мовної, мовленнєвої і соціальної підготовки, яку молодші школярі здебільшого ще не одержали. Використання інтерактивних методів можливе за умови готовності учнів до виконання тих розумових і практичних дій, які передбачає той чи той метод. Над формуванням такої готовності педагог повинен працювати заздалегідь.

Кожному методу відповідають ті чи ті прийоми навчання. Крім загальнодидактичних (пояснення, зіставлення, аналіз, узагальнення, систематизація знань тощо), у практиці навчання української мови використовуються предметні прийоми, які визначаються конкретною темою і метою навчального матеріалу. Наприклад, під час вивчення теми «Текст» використовуються такі предметні прийоми: відновлення деформованого тексту, продовження тексту за поданим зачином, побудова різних типів тексту тощо [4]. Цінними є прийоми, що спонукають учнів до активної діяльності, пошуку шляхів вирішення поставлених завдань чи проблем.

Комунікативно спрямоване навчання української мови вимагає урізноманітнення форм організації навчальної діяльності. При цьому перевага надається формам, які створюють таку мовленнєву ситуацію, коли кожний учень має можливість висловитись, проявити себе в комунікативному процесі. Найбільш цінними, з точки зору компетентнісного підходу, є індивідуальна навчальна діяльність, робота в парах, групах.

Дуже важливо, щоб використання тих чи тих методів, прийомів, форм навчання не були «даниною моді». Їх добір і використання слід підпорядковувати змісту і меті навчального предмета, враховуючи при цьому вікові особливості учнів початкових класів, їх можливості і здібності. Одним із найважливіших чинників успішного запровадження компетентнісного підходу в навчанні української мови є готовність учителя до реалізації поставленої мети.

Перевірка результатів навчальної діяльності учнів на уроці здійснюється під час підсумку уроку. Метою цього етапу є зіставлення досягнутого з цілями, поставленими на початку уроку, залучення дітей до рефлексивного аналізу власної діяльності. Під час підсумку уроку необхідно з'ясувати: що вивчали на уроці, які знання отримали, для чого вони потрібні, коли і як їх треба застосовувати (навести приклади), які труднощі виникали під час уроку, чи вдалося їх подолати, яким чином, що для учнів залишилось незрозумілим, над чим ще треба працювати, як кожний учень оцінює свою роботу на уроці.

Самооцінку в 1–2 класах можна здійснювати за допомогою використання символів: смайликів, що передають різний емоційний стан, кольор-

рових фішок тощо. У 3–4 класах можна пропонувати оцінити свою роботу в балах, наприклад, поставити собі від 0 до 3 балів за кожним із показників: 1) я активно працював (ла) на уроці; 2) я давав (ла) правильні відповіді на запи-тання; 3) я виконав (ла) усі завдання самостійно; 4) я допомагав (ла) своїм однокласникам, доповнював (ла) їх відповіді. Підсумок уроку має бути чітким, конкретним, спрямованим на виявлення як досягнень, так і невдач у навчанні, спонукати дітей до самооцінки власної навчальної діяльності, стимулювати прагнення до пізнання нового. Підсумовуючи викладене, можна визначити загальні вимоги до сучасного уроку української мови:

- кожен урок повинен реалізувати комплекс взаємопов'язаних навчальних, розвивальних і виховних цілей, спрямованих на формування компетентностей: комунікативної, соціокультурної й уміння вчитися;

- усі навчально-виховні цілі мають бути зорієнтовані на особистість учня і спрямовані на досягнення конкретних результатів у його навчанні, розвитку і вихованні;

- сучасний урок української мови повинен будуватися на засадах комунікативно-діяльнісного підходу, який передбачає мовленнєву спрямованість уроку, підпорядкування вивчення мовних знань завданням мовленнєвого розвитку учнів, формуванню навичок вільного володіння мовою в різних ситуаціях спілкування;

- сучасний урок повинен бути емоційним, викликати інтерес до навчання, породжувати потребу в знаннях, тому під час заняття варто застосовувати широкій і цілеспрямований діапазон засобів мотивації навчальної діяльності учнів;

- визначати тип уроку, продумувати й обґрунтовувати його структуру необхідно з урахуванням його місця в системі уроків певної теми чи розділу;

- кожний урок має бути пов'язаний з попереднім і наступним уроками;

- у системі уроків повинно функціонувати поступове ускладнення навчальних, розвивальних і виховних цілей, орієнтованих на формування в учнів міцних знань, умінь, навичок, мотивів, ставлень, якостей особистості;

- залежно від змісту, цілей уроку та рівня підготовки учнів необхідно добирати раціональні інтерактивні методи, прийоми навчання, які б за безпечували навчально-пізнавальну активність учнів, поєднання різних способів організації навчальної взаємодії на уроці;

- усі використані на уроці методи, прийоми, засоби навчання і способи організації навчальної взаємодії учнів мають підпорядковуватись досягненню поставлених цілей;

- у підсумку сучасного уроку передбачена обов'язкова рефлексія, під якою в педагогіці розуміють вміння учня аналізувати свою навчальну діяльність, оцінювати її результати, визначити свої досягнення і потреби та перспективи подальшого навчання.

На ефективність сучасного уроку впливають також використання диференційованого підходу в навчанні учнів, дотримання норм педагогічної етики, забезпечення оптимального для колективу дітей темпу уроку, своєчасна зміна видів діяльності, дотримання гігієнічних умов праці, постійна активізація уваги учнів, забезпечення ситуації успіху кожного школяра. Також варто зазначити, що продумана і запланована вчителем структура уроку не повинна бути догмою. Вона може змінюватись залежно від непередбачених ситуацій, які виникають у ході навчального процесу. Педагогічна майстерність сучасного вчителя полягає в його здатності швидко реагувати і знаходити ненав'язливий та цікавий вихід із таких ситуацій у такий спосіб, щоб це не зашкодило реалізації головної мети уроку, яка полягає в навчанні, вихованні і розвитку особистості учня [5]. Учителям обов'язково слід розвивати і вдосконалювати в молодших учнів уміння бачити, спостерігати, слухати. Як відомо, у пізнавальній діяльності взаємодіють дві форми: сприймання і мислення. Обидві вони мають різні функції.

Отже, навчання розвиває учнів не тільки своїм змістом. Знання по-різному засвоюються і по-різному впливають на їхній розвиток залежно від способів керівництва навчальною діяльністю. Звідси висновок: розвивальний вплив уроку найбільшою мірою визначається його процесуальною стороною, тобто тим, як саме вона організована, тому в перебудові уроку важливо, щоб високий навчальний результат досягався не будь-якою ціною, а поєднувався з розвитком пізнавальних можливостей і потреб особистості дитини, щоб виконавська діяльність підпорядковувалася творчій.

Головна мета освіти на сучасному етапі трансформації навчально-виховних закладів, як зазначається в офіційних документах, – створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина країни, формування покоління, здатного навчатися впродовж життя, створювати і розвивати цінності громадянського суспільства [6]. Цьому мають сприяти пошуки нових педагогічних технологій, створення такого освітнього середовища, яке б забезпечило кожному учневі змогу виявити закладене в ньому від природи творче начало і сформувати здатність бути суб'єктом розвитку своїх здібностей і, у підсумку, стати суб'єктом своєї життєдіяльності.

Саме це і має на меті розвивальне навчання, тому актуальність цієї проблеми впливає сама собою. Адже, як відомо, у сучасній шкільній освіті намітилося немало позитивних тенденцій. Так, складається варіативність педагогічних підходів до початкової освіти; педагоги стали вільнішими у творчому пошукові, виникають авторські школи, використовується зарубіжний досвід; батьки мають змогу обирати педагогічну систему; дедалі більше усвідомлюється необхідність педагогічної підтримки індивідуальності дитини, побудови її власної траєкторії в освіті.

1. Замашкіна О. Ідеї розвивального навчання молодших школярів у педагогічних дослідженнях 70–80-х років. *Початкова школа*. 2004. № 7. С. 15–21. 2. Типові освітні програми для 1–2 класів в НУШ. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2019/11/1-2dodatki.pdf>. (дата звернення: 13.05.2020). 3. Загрійчук Л. Розвивальне навчання – програма нового тисячоліття. *Початкова освіта*. 2001. № 15. С. 18–26. 4. Сідлецький А. Розвивальне навчання в початковій школі. *Початкове навчання і виховання*. 2005. № 19. С. 18–26. 5. Мишкіна Л. Світ увялень і запитань: Розвивальне навчання – для шестирічок. *Розкажіть онуку*. 2001. № 6. С. 14–20. 6. Захарова Г. Розвивальне навчання: досвід впровадження в школах України. *Початкова школа*. 2000. № 1. С. 11–16.